DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10212227

CZU: 81`367:821.135.1

CLAUDIA CEMÂRTAN
Universitatea de Stat din Moldova
claudiacemartan@gmail.com
ORCID: 0009-0004-2655-1035

UN MODEL LATIN ÎN SINTAXA OPERELOR LUI DIMITRIE CANTEMIR SCRISE ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Rezumat

Prin importanța sa pentru dezvoltarea și modernizarea limbii române, secolul al XVIII-lea se prezintă ca o perioadă de trecere de la limba veche, cu anumite trăsături arhaice și, uneori, regionale, la un stadiu calitativ nou, dominat de tendința de unificare și modernizare tot mai vădită a mijloacelor de exteriorizare a gândurilor și sentimentelor. Printre personalitățile care s-au angajat în această muncă titanică, un loc aparte îi revine lui Dimitrie Cantemir, primul cărturar român care a căutat să ridice limba poporului său la nivelul și prestigiul altor limbi literare din Europa. Operele sale scrise în limba română – „Divanul...”, „Hronicul...” și „Istoria ieroglifică” – servesc drept mărturie clară a efortului depus de eruditul principe moldovean pentru propășirea limbii române. Drept model de inspirație pentru realizarea acestui deziderat i-a fost limba latină.

Cuvinte-cheie: D. Cantemir, influență latină, model sintactic, Accusativus cum infinitivo, modernizarea stilului.

Abstract

Through its importance for the development and modernization of the Romanian language, the 18th century presents itself as a period of transition from the old language, with certain atchaic and sometimes regional features, to a qualitatively new stage, dominated by the trend of unification and modernization increasingly evident means of externalizing thoughts and feelings. Among the personalitiea who engaged in this titanic work, a special place belongs to Dimitrie Cantemir, the first Romanian scholar who sought to raise the language of his people to the leve land prestige of other literary languages in Europe. His works written in Romanian – „Divanul...”, „Hronicul...” and „Istoria ieroglifică” – serve as a cleartestimony of the effort made by the erudite Moldavian prince for the advancement of the Romanian language. As a model of inspiration for the realization of this desire, he had the Latin language.

Keywords: D.Cantemir, Latin influence, synactic pattern, Accusativus cum infinitivo, modernization of style.

Printre diversele aspecte semnalate și interpretate de cercetătorii impresionantei și variatei opere a lui Dimitrie Cantemir se înscrie și cel al particularităților de limbă și stil, sesizate în textele celor trei lucrări pe care eruditul principe moldovean le-a redactat în limba română – „Divanul, sau gâlceava înțeleptului cu lumea”, tipărită la Iași în 1698, „Istoria ieroglifică”, elaborată la Constantinopol între anii 1703 – 1706, dar tipărită abia la 1883, și „Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor”, scris mai întâi în latină și tradus apoi de autor în română în anii 1719-1722.

Două dintre textele românești ale lui D. Cantemir – „Divanul...” și „Hronicul...” – aparțin variantei științifice a românei literare vechi, primul fiind o scriere filosofică în care este abordată tema disputei dintre înțelept și lume, dintre suflet și trup, iar cel de-al doilea – un tratat de istorie a poporului român. Dacă în cazul acestor texte, modelele sintactice de sorginte greco-latină pot fi explicate prin faptul că ele au ca punct de plecare, într-o primă redactare, texte scrise în limba greacă („Divanul...”) sau latină („Hronicul...”), „Istoria ieroglifică”, redactată exclusiv în limba română, „dovedește existența unei încercări deliberate, programatice, de înnoire a expresiei literare în cadrul scrisului nostru beletristic” [2, p.56].

„Deschizător de drumuri într-un scris literar aflat la începuturile unui lung și dificil proces de înnoire și laicizare, după cum îl apreciază cercetătorul Gh.Chivu [2, p.55], „prințul literelor românești” s-a impus în conștiința istoricilor literaturii române ca autor al „Istoriei ieroglifice”, primul

nostru roman original, iar în aceea a cercetătorilor vechii noastre limbi literare – ca întemeietor al limbajului filosofic și, implicit, ca promotor al îmbogățirii lexicului după model greco-latin – proiect singular într-o epocă în care slavonismul continua să domine scrisul sud-est european”.

În studiile – mai vechi sau mai noi – ale cercetătorilor preocupați de aceste probleme au fost remarcate și analizate aspectele stilistice și, desigur, structurile sintactice neobișnuite – atât pentru limba română contemporană autorului, cât și pentru cea din epocile ulterioare – invocându-se construcția „nefirească” a frazei, explicată fie prin influența turcească (A. Rosetti), dat fiind că D. Cantemir s-a aflat la Constantinopol circa 22 de ani, fie, de cele mai multe ori, prin influența limbii latine, pe care scriitorul o cunoștea foarte bine și în care și-a scris majoritatea operelor. Trebuie să recunoaștem însă că, de obicei, dintre efectele influenței latine asupra limbii textelor românești ale scriitorului, se menționează topica inversată a elementelor predicatului, poziția determinantului față de determinat, dislocările morfosintactice (hiperbatul) și, bineînțeles, inovațiile lexicale create, preponderent, în baza materialului greco-latin.

În favoarea influenței latine asupra limbii lui D. Cantemir se pronunță și reputatul cercetător al operei sale Dragoș Moldovanu, care vine cu argumente judicioase în sprijinul acestei idei, accentuând că „a doua jumătate a veacului al XVII-lea are toate aparențele unei renașteri: se descoperă antichitatea, se constată inferioritatea culturii noastre raportată la aceasta, se indică remediile, punându-se bazele unei teorii a imitației. Sub aspect lingvistic, aproape toți cărturarii, afectați de insuficiențele comunicative și expresive ale limbii române, văd posibilitatea perfecționării ei in imitarea limbilor clasice. Modelul clasic era impus atât de prestigiul absolut al culturii vechi, cât și de conștiința unității de origine etnică; constatarea descendenței era înțeleasă ca ob1igativitate a continuării, transformându-se într-un imperativ de evoluție. Ca în toate literaturile europene din perioada formării limbilor literare, are loc un puternic aflux de forme lexicale și de construcții sintactice și stilistice latine și grecești [3, p.33].

D. Cantemir, conștient de nivelul deplorabil la care se afla limba lui maternă la acea epocă, în raport cu alte limbi europene, încearcă să remedieze această situație, propunând un model de limbă română care i-ar permite să-și ocupe locul meritat printre limbile europene de largă circulație. Or, drept punct de plecare pentru acest model – ca, de altfel, și cărturarilor din Școala Ardeleană, care se vor lansa în această operă de propășire ceva mai târziu – i-a servit limba cu cea mai mare autoritate în acele timpuri – limba latină, care avea și avantajul de a constitui originea limbii române.

Această idee este susținută și de acad. N. Corlăteanu, care menționa că D. Cantemir „a căutat să ridice limba noastră, „limba graiului cea de moșie” la nivelul și prestigiul altor limbi literare, existente pe atunci în Europa (franceza, germana etc.) și, în special, al limbilor clasice (latina, greaca). El a împrumutat din limbile clasice maniera de construire a propozițiilor, creându-și astfel un stil retoric special, în spiritul literaturii clasice”[4, p.76].

Originalitatea și „caracterul nefiresc” al limbii lui D. Cantemir în raport cu cea vorbită sau scrisă în epoca respectivă este explicată și de cercetătorul Gh. Chivu, care relevă: „Educat în afara Moldovei sau de către profesori străini, cunoscând apoi bine literaturile clasice și redactând constant în limba latină, Dimitrie Cantemir s-a supus aproape firesc nu regulilor și tiparelor stilistice de tip sud-est european, uzuale în scrisul românesc la cumpăna veacurilor XVII și XVIII, ci acelora specifice culturii greco-latine. Cu toate acestea, învățatul domnitor cunoștea în detaliu limba română, în toate formele acesteia și în toate modalitățile ei de manifestare” [2, p.57].

Printre modelele latine care i-au servit drept „sursă de inspirație” în scriitura sa românească se regăsește și construcția *Accusativus cum infinitivo*, structură uzuală în limba latină, care ținea locul unei propoziții completive sau subiective și era alcătuită dintr-un nume (substantiv, pronume) în cazul acuzativ, având rolul de subiect al construcției, și un verb la infinitiv, cu funcția de predicat. Toată construcția era regentată de un verb sau o locuțiune din categoria *dicendi*, *putandi*, *sentiendi* sau *voluntatis*.

De exemplu: ***Patere*** *tua* ***consilia*** *non* sentis*? Constrictam iam horum omnium scientia* ***teneri coniurationem*** *tuam non* vides*?* „Nu înțelegi că planurile tale sunt descoperite? Nu vezi că deja conjurația ta este încătușată de cunoașterea tuturor acestora?” (Cicero, In Catilinam, I).

Bineînțeles, neobositul cărturar s-a ostenit să adapteze această construcție la posibilitățile de expresie ale limbii române, păstrând însă, pe cât s-a putut, „carcasa” ei de origine. În operele la care ne referim aici am înregistrat numeroase exemple de acest fel, în special, în „Istoria ieroglifică”, care atestă circa 200 de asemenea modele, distribuite pe 310 de pagini de text.

De exemplu: (a) *Și încă* ***altele*** *mai rele și mai cumplite* ***a vini*** *prin neștiință prorocea*[1] (p.191); (b) *... și din care izvor* ***apa*** *mai cruntă și mai fierbinte* ***a fi*** *ispitind* (p.276); (c) *Că pre câtă vrednicie este* ***cineva*** *în vrajbă* ***a nu intra****, pre atâta este și nu mai multă din vrajbă* ***a ieși*** (p.34); (d) *...căci* ***ascunsul*** *inimii sale de pricina vrajbii* ***curat a fi*** *chiar știia*...(p.217).

Construcția cantemireană, plăsmuită după modelul construcției latinești *Accusativus cum infinitivo*, depindea de un șir de verbe de tipul: *a socoti, a (se) vedea; a fi* (copulativ), *a se părea, a (se) arăta, a cunoaște, a ști, a (se) dzice* ș.a., precum și de unele locuțiuni verbale sau expresii impersonale.

În cadrul frazei, construcția infinitivală din opera lui D. Cantemir poate avea funcția de subiect sau de complement direct. În funcție de subiect dezvoltat, această construcție apare, mai ales, pe lângă o serie de verbe și expresii cu sens impersonal, pe lângă copulativul *a fi* din componența unui predicat nominal.

De exemplu: (1) *Ce de vreme ce Brebul s-au făcut pește, cu cât mai pre lesne va fi* ***pasărea*** *zburătoare* ***a să face*** *dobitoc ca cele în patru picioare îmblătoare...* (p.52); (2) *Ca mai totdeauna obiciuit lucru este la adunări mari ca acestea oarecare* ***amestecături*** *și* ***împoncișături a să face****, și de multe ori pentru mici și în samă nebăgate pricini, cu cât este mai mare adunarea, cu atâta mai mare să face și împărechere* (p.36).

La o încercare de a „decodifica” construcțiile în discuție și a le „adapta” la structura obișnuită a limbii române, obținem, în consecință, niște propoziții subiective: (1) *Că pre câtă vrednicie este* ***cineva*** *în vrajbă* ***a nu intra****, pre atâta este, și nu mai multă, din vrajbă* ***a ieși*** (p.39) → *Că pre câtă vrednicie este ca* ***cineva*** *în vrajbă* ***să nu intre****, pre atâta este, și nu mai multă, din vrajbă* ***să iasă***; (2)*...iară stând focul neclătit,* ***vărsarea*** *de tot* ***a să potoli*** *peste putință este*...(p.233) → *iară stând focul neclătit, este peste putință* ***să se potolească*** *de tot* ***vărsarea****;* (3) *Că* ***stăpânul*** *nou după pizma veche* ***a izbândi*** *spurcat lucru este* (p.288) → *Că spurcat lucru este ca* ***stăpânul*** *nou după pizma veche* ***să izbândească***.

În limba latină clasică, construcția *Accusativus cum infinitivo*, de asemenea, apărea cu funcția de subiect, atunci când se afla în dependență de verbe sau expresii impersonale: *Utile est rei publicae nobiles* ***homines esse dignos*** *maioribus suis* (Cicero) „Pentru republică este util ca oamenii nobili să fie demni de strămoșii săi”; *Tempus est iam hinc* ***abire me*** (Cicero) „E timpul ca eu să plec de aici”; ***Legem brevem esse*** *oportet* (Seneca) „Se cuvine ca legea să fie scurtă”.

De cele mai multe ori însă, în latina clasică această construcție ținea locul unui complement direct desfășurat al verbului regent: *Ceterum censeo* ***Carthaginem delendam esse*** (Cato Maior) „De altfel consider că Cartagina trebuie distrusă”;

Și la D. Cantemir majoritatea atestărilor acestui model au funcție completivă: (1) *Într-acesta chip și* ***vrăjitoarea*** *pe Fil și* ***Filul*** *pe vrăjitoare* ***a amăgi*** *socotea* (p.311); (2) *Și încă* ***altele*** *mai rele și mai cumplite* ***a vini*** *prin neștiință prorocea* (p.191); (3)*...și din care izvor* ***apa*** *mai cruntă și fierbinte* ***a fi*** *ispitind* (p.276).

O eventuală „traducere” a unor asemenea secvențe generează subordonate completive. De altfel, în opinia unor cercetători [5, p.212], propoziția completivă din limba română (și alte limbi romanice) are la origine construcția latină *Accusativus cum infinitivo.*

De exemplu: (1) *Că* ***voia*** *dumnedzăiască decât porunca stăpânească cu multul* ***mai strașnică a fi*** *trebuie să cunoaștem* (p.285) → *Trebuie să cunoaștem* ***că voia dumnedzăiască este*** *cu mult* ***mai strașnică*** *decât porunca stăpânească;* (2)*...****siloghismul*** *Corbului neclătit și nedespărțit* ***a fi*** *a tuturor zapisul și iscălitura adeveresc...* (p.204) → *...zapisul și iscălitura tuturor adeveresc* ***că siloghismul Corbului neclătit și nedespărțit este****;* (3)*...****slujba*** *carea asupră-mi am luat spre cel de obște folos în*

[1] Aici și în continuare exemplele sunt luate din sursa [1].

ceastă seară ***a să isprăvi*** *nedejduiesc*... (p.284) → *...nedejduiesc* ***că slujba*** *care am luat asupra-mi s****e va isprăvi*** *în această seară spre folosul cel de obște.*

Este de remarcat că D. Cantemir a creat o construcție infinitivală având subiectul diferit de cel al regentei: (1)*...așijderea mai mare nenorocire cineva a păți nu poate, decât din pricina pizmei sale* ***fericire*** (S_2) *nepriatinului* ***a vini*** *când vede* (S_1) (p.182); (2)*...ce* ***mai cu cale*** *socotesc* (S_1) ***a fi*** (expresie impersonală) *întâi de la alții pentru acestea știre luând și ei întâi rugându-ne, apoi noi pofta să le facem* (p.349); (3) *Că* ***paguba*** (S_2) *avuțiii la muritori din rădăcina sufletului* ***a fi*** *să socotește* (impersonal) (p.366).

De cele mai multe ori însă, construcția cantemireană are în componența sa un infinitiv *subiectiv*, care exprimă acțiunea realizată de subiectul verbului regent. În asemenea situații, în limba română acest tip de infinitiv poate fi lesne substituit printr-un conjunctiv: (1) *...căci ticăloșia voastră inimile împăraților lovind, pre voi în pofta și alegerea voastră* ***a vă lăsa*** *au socotit* (p. 147) → ***au socotit să vă lase***...; (2) *deci până unde sorocul împreunării noastre va fi, duhurile neprietenești a potoli și afară din tot punctul vicleșugului unul cu altul* ***împreunare a avea*** *am socotit* (p.209) → ***am socotit să avem împreunare***; (3) *...căci în laturi* ***a mă da*** *am socotit, până va trece urgia* (p.304) → ***am socotit să mă dau în laturi***.

De regulă, construcția infinitivală cantemireană este introdusă în cadrul propoziției fără utilizarea vreunui element joncțional, ca și modelul latinesc pe care îl calchiază. Uneori însă, apare jonctivul *precum*, care leagă, de obicei, subordonata completivă de regentă: (1)*...și* ***precum*** *înapoi a să întoarce cu putință a nu fi socotind...* (p.288); (2)*...și* ***precum*** *decât Cămila mai mare Filul, și decât Zimbrul mai iute Inorogul a fi, aminte ne aduce* (p.191); (3)*...adecă* ***precum*** *de acestea a nu te părăsi dreptate ai...* (p.327).

Pe lângă acest model descris în rândurile de mai sus, în opera ilustrului cărturar descoperim și alte particularități de limbă, adoptate datorită manierei sale clasiciste, deosebite inovații stilistice corespunzând vastei lui culturi literare, istorice și filosofice. Deși a intuit, de cele mai multe ori, corect căile de evoluție ulterioară a limbii române și a stilurilor ei, totuși străduințele lui Dimitrie Cantemir, după cum se știe, n-au dat rezultatele scontate, operele lui rămânând multă vreme necunoscute în spațiul românesc.

Bibliografie:

1. Cantemir, D. *Istoria ieroglifică*, București-Chișinău: Litera Internațional, s.a. 310 p. Disponibil: https://ltcaracuseniivechi.educ.md/wp-content/uploads/sites/412/2017/11/cantemir-dimitrie-istoria-ieroglifica1-cartea.pdf [accesat 20.09.2023]
2. Chivu, Gh. *Dimitrie Cantemir și limba română literară veche*. În: Limba română (Ch.), an.XVII, 2007, nr.11-12. Disponibil: https://limbaromana.md/index.php?go=articole&n=617 [accesat 20.09.2023]
3. Moldovanu, D. *Oriental și clasic în stilistica frazei lui Cantemir*. În: Anuar de Lingvistică și Istorie Literară, T.19. Iași, 1968, pp.29-60. Disponibil: http://alil.academiaromana-is.ro/wp-content/uploads/2012/05/Oriental-%C5%9Fi-clasic-%C3%AEn-stilistica-frazei-lui-Dimitrie-Cantemir.pdf [accesat 24.09.2023]
4. Корлэтяну, Н.П. *Димитрие Кантемир ши лимба литерарэ. Дестинул Инорогулуй (Омажиу луй Д. Кантемир).* Кишинэу, 1981, п.76-83.
5. Корлэтяну, Н.П. *Исследование народной латыни и ее отношений с романскими языками.* Москва: Наука, 1974, 304 с.